

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍԸ ԵՎ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐ *
(Մ. թ. ա. II – մ. թ. IV դդ.)

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ քաղաքական միտք, քաղաքական կողմնորոշում, էթնիկ միասնություն, պետականություն, իրատեսական քաղաքականություն, քաղաքակրթական միասնություն, քաղաքական արժեհամակարգ, Մովսես Խորենացի, ազգային պետություն, պետականության ռեսուրս:

Պատմական ժամանակային լայն կտրվածքով արտաքին-քաղաքական հարաբերություններում որպես կողմ Հայաստանը կարելի է տեսնել երեք կարգավիճակով.

ա) թագավորական իշխանությամբ անկախ պետություն,

բ) այլ պետությունների կազմում, բայց դե-ֆակտո ինքնիշխան՝ հայ ազնվականության աշխարհիկ իշխանությամբ,

գ) աշխարհիկ իշխանության փաստական բացակայություն, երբ ժողովուրդը ներկայանում է որպես կրոնական հատկանիշներով առանձնացող համայնք, իսկ նրա հիմնական քաղաքական պատասխանատուն ու ներկայացուցիչը դառնում է եկեղեցին:

Ստորև կանդրադառնանք պետականության անընդհատ, դասական ու ամենատեսական՝ Հայաստանում Արտաշիսյան և դրան հաջորդած Արշակունյաց թագավորության շրջանին՝ ըստ գիտական պատմագրության, որը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությամբ» ամբողջությամբ ներկայանում է որպես Արշակունյաց հարստության թագավորություն: Նկատի ունենք, որ այն, որպես այդպիսին, մի կողմից իր մեջ կուտակել է նախորդ հայկական պետականությունների քաղաքական փորձն ու ավանդույթները, մյուս կողմից՝ դրանք որակապես նոր մակարդակի բարձրացնելով՝ պայմանավորել է հայկական պետականության չրնդհատվող տևական գոյությունը, աշխարհի պատմության մեջ ունեցած կարևոր դերակատարությունը, հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը:

* * *

* Ընդունվել է տպագրության 31. I. 2019 թ.: Գրախոսվել է 06. V. 2019 թ.:

Պատմագիտության մեջ արդեն Տիգրան Մեծին հաջորդող գահակալների, իսկ երբեմն նույնիսկ Տիգրանի թագավորության վերջին շրջանում, արտաքին քաղաքականությունը ներկայացնելու ու բացատրելու համար այն բնորոշվում է «քաղաքական կողմնորոշում» հասկացությամբ: Խոսվում է «հռոմեասեր» ու «պարթևասեր»¹, ավելի ուշ՝ «հունասեր» ու «պարսկասեր» կուսակցությունների մասին², որոնք, իբր, գործել են Հայաստանում, մրցակցել և նրանց պայքարի արդյունքի հիմքի վրա էլ ձևավորվել է «կողմնորոշումային» արտաքին քաղաքականությունը, որոշվել, ավելի ճիշտ՝ կանխորոշվել երկրի արտաքին քաղաքական ուղեգիծն ու վարքագիծը:

Արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, որպես քաղաքական եզրույթ, մի կողմից՝ այլ, գերադաս համարվող արժեհամակարգի հակվելու, մյուս կողմից՝ վերջնականության, մշտականության ժամանակային ենթատեքստ ունի: Պետականության պայմաններում այն ինչ-որ տեղ արդեն ինքնուրույն քաղաքականությունը բացառող երևույթ է: Ուստի պետականության շրջանի պատմության այսօրինակ մեկնաբանությունը և տվյալ բառերի օգտագործումը՝ որպես բանալի իրադարձությունները ներկայացնելու կամ բացատրելու համար, կարծում ենք, գալիս է ուշ շրջանից, երբ տևական շրջան պետականությունից զրկված ու անազատության մեջ գտնվող ժողովրդի քաղաքական միտքն ազգի ազատագրվելու միջոցը սկսեց փնտրել երրորդ ուժի՝ էվրոպական պետությունների կամ Ռուսաստանի մեջ: Նման պայմաններում գուցե անխուսափելիորեն առաջացող քաղաքական այդ պատկերացումը կամ մտածելակերպն առավել խորացվեց և ամրապնդվեց նախ XIX դ. վերջից հայ ժողովրդի ճակատագրի պատասխանատվության տակ մտած, այսպես կոչված, հայ հեղափոխական կուսակցությունների գործելակերպի և քարոզչության (Եվրոպայում փնտրելով «Հայկական հարցի» լուծումը), ապա՝ խորհրդային պատմագիտության կողմից, որը հետևողականորեն և անվերապահորեն «ռուսական կողմնորոշումը» սկսեց մատուցել որպես հայ ժողովրդի փրկության միակ խարիսխ: Որպեսզի երևույթը («քաղաքական կողմնորոշումը») միայնակ ու դրանով իսկ արտառոց չմնա, «փրկության» ուղիների պատկերացումներն ու կարծրատիպերը, իրենց հիմքի հետ, ինչ-որ տեղ նաև գաղափարախոսական պարտադրանքով տեղափոխվեցին հնի վրա:

Ընդհանրապես, խնդիրն ավելի լայն է. գաղափարախոսական պարտադրանքով խեղաթյուրվել են մեր՝ ինչպես նոր և նորագույն, այնպես էլ հին և հնագույն շրջանի պատմական իրողությունները³:

¹ Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 602, 628–629:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 81–83:

³ Ակադեմիկոս Գազիկ Սարգսյանի մի դիպուկ դիտարկումը բանալի ու նաև ահազանգ է արմատապես վերանայելու «քաղաքական դոկտրինի թույնով» աղավաղված ոչ միայն նոր ու նորագույն, այլ նաև հին շրջանի պատմության համար արված մեկնաբանությունները և

Մեր խնդիրը, բնականաբար, վերոհիշյալ՝ Արտաշիսյան-Արշակունյաց շրջանի նոր փաստերի բացահայտումն ու արձանագրումը չէ, այլ պատմագիտությանն արդեն իսկ հայտնի իրողությունների և աղբյուրագիտական նյութի դիտարկումն ու վերախմանաստավորումը քաղաքական տեսանկյունից և այդ հիմքի վրա նաև արտաքին քաղաքականության բնութագրումն ու գնահատականը:

Երկրի արտաքին հարաբերություններն ու քաղաքականությունը պայմանավորվում են մի շարք գործոններով, ինչպես՝ պետականության ավանդույթը և ռեսուրսը, պետության հզորությունը, քաղաքական միտքը, քաղաքական արժեքային համակարգը, հասարակության բնույթը և այլն:

Որպես պետական միավորի՝ հարևանների հետ Հայաստանի ունեցած արտաքին քաղաքական հարաբերությունների էությունը, ուղղվածությունը և բնույթը պարզելու համար ժամանակագրական առումով որպես մեկնակետ ընդունելով մ. թ. ա. II - դարասկիզբը՝ նկատի ունենք դրանով սկսված հայկական անկախ պետականության դասական կատարելությունը, շուրջ 600-ամյա շրջանի անընդհատ գոյությունը, ինչպես նաև՝ նախընթաց շրջանի համեմատ աղբյուրագիտական նյութերի առումով առավել առատությունը: Այն ժամանակակից աղբյուրների մասով հենվում է հունահռոմեական հարուստ պատմագրության վրա: Ճիշտ է, վերջինս տառապում է միակողմանիությամբ ու անաչառության պակասով, ինչը վաղուց աներկբա արձանագրել է ժամանակակից պատմագիտությունը⁴: Ավելին՝ օտար աղբյուրների այդ բացը, ավելի լայն կոնտեքստում, դեռ մեկուկես հազարամյակ առաջ դիպուկ նկատել և գնահատել է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին՝ դրան տալով տրամաբանական, համոզիչ բացատրություն⁵: V դարից սկիզբ առնող հայ պատմագրությունը, և առաջին հերթին հենց Խորենացու “Հայոց պատմությունը”, թեև դարերի հեռ-

տրված գնահատականները. “Իշխող քաղաքական դոկտրինայի (նկատի ունի կոմունիստական – Ա. Ս.) թույնը, հոսելով հին պատմությունից դեպի նորը, հետզհետե ուժեղանում էր, իսկ հասնելով նորագույնին, պարզապես կազմալուծում այն” (տե՛ս Գ. Մարգարյան. Մեր օրերի իմ ընկալումները. – “Հայաստանի Հանրապետություն”, 14. VIII – 15. VIII. 1992):

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 554, շ. Մանանդյան. Տիգրան Մեծը և Հռոմը, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1997, էջ 408:

⁵ “... զի ոչ հարկ ինչ և ոչ պէտք կարևորք էին նոցա՝ զազգաց օտարաց և զաշխարհաց ի բացեայ և զհամբաւս հինս և զգրոյցս նախնականս յիրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել. մանաւանդ զի և ոչ պարծանք ինչ նոցա և ոչ բարգաւաճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն և գործք արութեան” (Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, նմանահանութիւն, լրացումները Ա. Բ. Մարգարեանի, Երևան, 1991, Ա. ԺԴ, էջ 47):

վից, որոշակի հավասարակշռություն է ստեղծում՝ փոխհատուցելով մեր խնդրո առարկա շրջանի համար օտար աղբյուրների միակողմանիությունը և օգնում բացել նախորդ դարերի քաղաքական կարևոր իրողությունները:

Պետականության ռեսուրսը

Հարցի ներկայացման համար մեր կողմից ընդունված ժամանակագրական ելակետը պայմանավորված է նաև հետևյալ հանգամանքով: Արտաշես Ա-ի օրոք հիմնվեց, նրա հաջորդների շրջանում կատարելության հասավ այն պետականությունը, որի կուտակած ռեսուրսն ապահովեց ավելի քան վեցհարյուրամյա անկախ պետության գոյություն: Դրա հիմքում, անշուշտ, ընկած էին մինչ այդ Հայկական լեռնաշխարհում եղած պետականությունների, մասնավորապես Երվանդունիների շրջանի քաղաքական փորձն ու ավանդույթները: Եվ, այնուամենայնիվ, Արտաշես Ա-ի և հաջորդների շրջանում, բազմապատկելով այդ ռեսուրսը, հայկական պետականությունը բարձրացավ որակական նոր աստիճանի: Այն իր ստեղծած արժեքներով, քաղաքական մտածողությամբ ու ավանդույթներով պայմանավորեց նաև Հայաստանի, որպես միջազգային հարաբերություններում համաշխարհային պատմության առումով կարևոր, հաճախ՝ վճռական «խաղացողի» որակապես նոր դերը: Բնականաբար, դրանով էլ պիտի պայմանավորվեր նաև երկրի արտաքին քաղաքականության կամ այլ երկրների հետ հարաբերությունների բնույթը:

Մելնկյաններից անկախություն նվաճած Հայկական նոր պետության հիմնադիր Արտաշես I-ը պետականության հիմքում դրեց երկու ամուր և վճռորոշ հիմնաքար. առաջին. լեզվական (էթնիկ) միատարրությունը.

Ստրաբոնը թվարկելով, թե ինչ երկրներ իրենց միացրեցին Արտաշեսը Մեծ Հայքում և Ջարեհը Ծովքում՝ եզրափակում է. «Այսպիսով, բոլորը միալեզու էին»⁶:

Միակ հայալեզու երկրամասը՝ Ծովքը, որ Արտաշեսը փորձեց, բայց չհաջողեց միացնել իր պետությանը, միացվեց նրա թոռան՝ Տիգրան Բ-ի թագավորության սկզբում: Արտաշեսը գրավում էր հայերով բնակեցված հողերը, որովհետև դա ավելի հեշտ էր, թե՞, որպես պետական գործիչ, պետության կայացման ու հզորացման, կենսունակության բարձրացման համար էթնոսի միատարրությունը համարում էր կարևոր և ապահով քաղաքական հանգամանք:

Միայն Ստրաբոնի այս հաղորդումը բավարար էր, որպեսզի այն հիմք դառնար որոշակի ենթադրության. անկախ այն բանից՝ նկարագրվող դեպքերից շուրջ մեկուկես դար հետո ապրած հույն պատմիչն այդ բանը շեշտել է որպես նաև իր ժամանակ

⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 530: Տեղին է և կարևոր այն դիտարկումը, թե՛ «Ստրաբոնի նկարագրած իրադարձությունները, այսպիսով, ավելի ճիշտ է բնութագրել «միավորում» և ոչ «նվաճում» բառով (նույն տեղում):

խիստ հայտնի մի գիտելիք և փաստ, թե տեղեկությունը քաղել է դեպքերին ավելի մոտ աղբյուրից: Երկու դեպքում էլ մեկնաբանությունը կլինի հոգուտ տեղեկության հավաստիության ու դրան տրված կարևորության: Սակայն, Ստրաբոնից անկախ ու նրանից 5 դար հետո ապրած Խորենացին ևս ունի նույն թեմայով մի ամբողջ շարք վկայություններ, որոնք, ի տարբերություն Ստրաբոնի արտաքուստ դեռ չեզոք թվացող, զուտ տեղեկատվական բնույթի արձանագրմանը, հստակ քաղաքական բեռնվածություն ունեն: Երկու պատմիչների նույն խնդրով հաղորդումների համադրումը նոր որակ է տալիս. մի կողմից Խորենացու հաղորդումների կողքին քաղաքական բեռնվածություն է ստանում նաև Ստրաբոնի հաղորդումը, մյուս կողմից նրա կարճատև արձանագրումը մեծացնում է Խորենացու հաղորդումների ժամանակի մեջ առարկայական լինելու հիմքը, հավաստիության ու հեղինակի կողմից իրողությանը տված կարևորության աստիճանը: Երկուսը միասին ապահով հիմք են դառնում հնարավոր քաղաքական ենթադրությունների շրջանակի մեծացման և որոշակիացման համար:

Ահա Պատմահոր համապատասխան վկայություններն իր Պատմության ժամանակագրությամբ.

1. Արտաշեսից դեռ շատ առաջ ապրած Արամը իր գրաված նոր հողերի այլալեզու բնակիչներին հրամայում է “ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական”⁷:

2. Տիգրան Երվանդյանը Հայաստանի տարածքային կորուստները վերականգնում է “և զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան”⁸:

3. Վաղարշակ Ա-ն էլ (որ Պատմահոր մոտ հանդես է գալիս որպես Հայաստանում Արշակույաց հարստության հիմնադիր) կողմնակալ իշխաններ է կարգում. “Բսկ ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ իշխան բիրուց և հազարաց, յարևմտից կուսէ”⁹:

4. Դարձյալ Վաղարշակը՝ “և յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՄիսակեանսդ և որ ի Կադմեայ տանէն ...” [կարգէ]¹⁰:

Առաջին դեպքում թագավորը (Արամը) բացառիկ կարևորություն է տալիս պետության ներսում մեկ լեզվով խոսելու հանգամանքին և “հայկականացնում” նվաճված այլալեզու մանր ցեղերին: Երկրորդ դեպքում (Տիգրան Երվանդյանի շրջան) “մեր բնակության հին սահմանները” ակնհայտորեն վերաբերում է հայերով, հայերենով խոսողներով բնակեցված տարածքներին, ու հայ թագավորի բնական իրավունքն է դիտվում ու պարտականությունը նկատվում դրանք իր պետության մեջ նե-

⁷ Մ ո վ ս է ու Խ ո ռ է ն ա ճ ի. Պատմութիւն Հայոց, Ա. ԺԴ, էջ 46:

⁸ Նույն տեղում, Ա. ԻԴ, էջ 71:

⁹ Նույն տեղում, Բ. Գ, էջ 105:

¹⁰ Նույն տեղում, Բ. Ը, էջ 113:

րառելը: Եվ երրորդ դեպքում (Վաղարշակ Պարթևի շրջան) պետության վարչական և «հայկական խօսքի» սահմանները համատեղվում, նույնացվում են որպես բնական սահման: Եվ դա անկախ այն բանից, որ նրան Հայաստանի թագավորությունը հանձնած ավագ եղբայրը՝ Պարթևական թագավոր Արշակը, իրավունք էր սովել ընդարձակել երկրի սահմանները. «... և այլ որչափ միտք և քաջութիւն հասանիցեն. զի սահմանք քաջաց գէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի»¹¹:

Խորենացու վկայությունները «հայկական խոսքի»՝ որպես Հայաստանի բնական սահմանների մասին վերաբերում են տարբեր ժամանակների ու թագավորների՝ կազմելով մի շղթա-համակարգ: Պատմահայրը որևէ հարցում այսպես հետևողական է, երբ այդ հարցին կամ երևութին առանձնակի կարևորություն է տալիս: Մտրաբոնից շուրջ 5 դար հեռու լինելու հանգամանքը և սովյալ հարցում այսօրինակ հետևողականությունը մղում են, կարծես թե, միակ բացատրության. հայերենը կամ էթնիկ միատարրությունը, որպես պետականության առաջնային և ապահով հիմքի ընկալում, Խորենացուն է հասել հայ քաղաքական մտքի ավանդույթով և տևական գործնական դրսևորմամբ: Այն գործել է նաև V դ., և Խորենացին եղել է այդ պատկերացման համոզված կրողներից: Բնականաբար, խոսքը միայն լեզվական միասնությանը չէր կարող վերաբերել, այլ էթնոսին բնութագրող, ազգային ինքնության մաս կազմող ամբողջ արժեհամակարգի բաղադրամասերի (մշակույթ, կենցաղ, սովորույթներ, հավատալիքներ, ցեղային տարբերությունների բացակայություն և այլն) միասնությանը, որոնց մեջ լեզուն, պարզապես, առաջնայինն է և հեշտ ճանաչելին: Իսկ սա էլ, իր հերթին, հիմք է տալիս պնդելու, որ Արտաշիսյաններից սկիզբ առնող հայկական 600-ամյա պետականության հիմքում, որպես առաջնային գործոն, գիտակցված, ամրորեն դրված է եղել ազգային (էթնիկ) հանգամանքը: Այնքան տիպական ու բնորոշ է եղել հայկական պետականության այս հատկանիշը, որ այն, որպես յուրահատուկ ու կարևոր քաղաքական իրողություն, ճանաչվել է նաև աշխարհում: Այն հանգամանքը, որ Արտաշիսյանների, և, հատկապես, Տիգրան Բ-ի շրջանում հաղթական պատերազմների հետևանքով այլալեզու հոծ զանգվածներ են վերաբնակեցվել Հայաստանում, որևէ կերպ չի խանգարում այս ամենին (այս մասին, ստորև):

Երկրորդ. պետական ապարատի և պետականության այլ կառույցների կատարելագործումը.

Պատմագիտությունը բացահայտել և արժանիորեն շատ բարձր է գնահատել Արտաշես Ա-ի հայտնի բարեփոխումները¹²: Կարելի է ասել, որ ազգային իմաստով ունիտար պետականություն ստեղծելուց հետո պետականության ռեսուրսի երկրորդ

¹¹ Նույն տեղում, Ա. Ը, էջ 29:

¹² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 534–539:

հիմնասյունը դարձան այդ բարեփոխումները՝ ուղղված վերից վար պետական կառավարման մանրակրկիտ ու արդյունավետ համակարգի կատարելագործմանը, երկրի միասնականության ապահովմանը, ներքին կայունության համար վտանգ պարունակող խոչընդոտների և հանգամանքների կանխարգելմանն ու վերացմանը: Առաջին հերթին հենց դրանց տված արդյունքն էր Տիգրան Բ-ի օրոք Հայաստանի ապրած քաղաքական «պայթյունը» և աշխարհակալ տերության վերածվելը:

Պատմահոր երկում իր անդրադարձն ունի նաև այս երկրորդ բարենորոգումների ու հստակ ձեռնարկումների միջոցով երկրի ներքին քաղաքական կյանքը կարգավորելու և կառավարման արդյունավետությունն ապահովող հիմնասյուն-գործոնը: Եվ այստեղ ևս այն վերաբերում է պետականության հիմնադրին (որ նրա մոտ Պարթև Վաղարշակն է): Վերջինիս գահակալությանը վերաբերող վեց գլուխներում¹³ ներկայացվող ընդարձակ նյութի մեծ մասը հենց պետականաստեղծ այդ բարեփոխումների կամ ձեռնարկումների մասին է, իսկ այդ գլուխներից մեկի վերնագիրը շատ բնութագրական է. «Յօրինւած թագավորութեանն, և թէ ուստի՝ գնախարարութիւնսն կարգեաց, ո՛րպէս և զհա՛րդ կենցաղավարել հրամայեաց»¹⁴: Խնդրին տված գերկարևորությամբ այն ակնհայտորեն հիշեցնում է Արտաշես Ա-ի պետականաստեղծ բարենորոգումները: Այդ ամենը ներկայացնելով՝ Խորենացին Վաղարշակի արած բարենորոգումներն ընդհանրացնում է այսպես. «Քանզի բազում ինչ աստ կարգաց և յօրինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և համայն ասել՝ օրէն թագաւորութեան, և որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց և որ նման այսոցիկ»¹⁵: Այս դեպքում ևս պատմագիտական և այլ հասկանիչների կողքին գործ ունենք Պատմահոր քաղաքական բարձրակարգ ընկալունակության հետ: Եթե անգամ այս գլխում նկարագրվածը փաստական իմաստով գալիս է նրա գրավոր աղբյուրից, ապա դրան տված, ակնհայտորեն հեղինակային, բացառիկ կարևորությունը քաղաքական մտքով ավանդված պատկերացման արձանագրումն է, և այս դեպքում ևս, պատմիչն այդ պատկերացման համոզված կրողն է:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհում ավելի քան 300.000 կմ/քառ. տարածությամբ ծավալված երկիրն իր բնակչությամբ ու քաղաքական ընտրանիով որպէս քաղաքական-պետական մի ընդհանրություն էր զգում, և դրա հիմքում, առաջին հերթին, դրված էր առարկայական երկու գործոն՝ լեզվական (էթնիկ) միատարրությունը, ավելի ու ավելի կատարելագործված և ամրապնդվող պետական կառույցներն ու պետականության ավանդույթը:

¹³ Մ ո վ ս է ս Խ ո Ր Է ն ա ց ի. Պատմություն Հայոց, Բ. Գ-Ը, էջ 104, 119:

¹⁴ Նույն տեղում, Բ, Է, էջ 109:

¹⁵ Նույն տեղում:

Պետականակենտրոն արժեքային համակարգը

Պետականության որևէ ռեսուրս շատ արագ կարող է մաշվել, սպառվել, եթե այն ճիշտ չի կառավարվում, և բնակչության մեծագույն մասը դրա շահառուները չեն: Ուստի՝ վերևում ներկայացված օբյեկտիվ, առարկայական գործոններին պետք է ավելացնել ոչ պակաս կարևոր երկու սուբյեկտիվ հանգամանք, որոնք այդ բաղադրիչները “ցեմենտողի” դեր են խաղացել:

Առաջինն արկածախնդրության մերժումն է և իրատես քաղաքական մտքի կրող պետական իշխանական ընտրանին՝ թագավորի գլխավորությամբ: Այլ կերպ պարզապես անհնար է պատկերացնել աշխարհակալ երկու պետությունների արանքում Հայկական պետականության երկարատև ընթացքը, բարձր դիմադրողականությունը և խաղացած, հաճախ վճռական, դերը: Քաղաքական մտքի այդ որակը եղել է ոչ թե էպիգոդիկ, այլ՝ տիրապետող, հետևողական ու տևական:

Երկրորդ, սուբյեկտիվ գործոնը պիտի լիներ երկրի ինքնիշխանությամբ, անկախությամբ, պետականությամբ շահագրգիռ բնակչության մեջ ազատ, լիիրավ քաղաքացիների մեծամասնության առկայությունը: Վերջինս պետականության պահպանմամբ շահագրգիռ լինելու համար պետք է համարեր, որ վայելում է երկրի իշխողների (նույն քաղաքական ընտրանու) կողմից իր նկատմամբ դրսևորած բազմակողմ հոգածություն: Խորենացու վկայություններից դժվար չէ արտածել այդ իրողության և ժամանակի հայ քաղաքական մտքի նաև տվյալ հատկանիշի դրսևորումները: Թագավորի հաղթական պատերազմներից, նվաճումներից, պետության հզորացումից ու հարստացումից օգտվում են երկրի քաղաքացիների՝ անխտիր բոլոր խավերը, բարձրանում է նրանց ապահովությունը, պաշտպանվածությունը, բարեկեցությունն ու սոցիալական կարգավիճակը: Երվանդյան Տիգրանի արտաքին նվաճումների արդյունքներն այսպես են ներկայանում. “Արանց կացեալ գլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք սգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետևականարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք... Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զամենայն հասակ”¹⁶ պարա-

¹⁶ Թվում է՝ այստեղ բնագրական փոքր խաթարում կա կապված “հասակ” բառի հետ: Դա չի խանգարել, որ Մալխասյանցը “իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ” ճիշտ թարգմանի “բոլորին լիացրեց յուղով և մեղով” (տե՛ս Մ ո վ ս ե ս Խ ո թ ե ն ա գ ի. Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990, էջ

րեալ¹⁷: Բայց ոչ միայն այս դեպքում: Թագավորի հոգածության տակ են իր երկրի բնակիչների բոլոր խավերը: Նա ապահովում է նրանց արժանապատիվ կյանքը, իրավական պաշտպանվածությունն ու արդարությունը. Տիգրանը՝ «Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի՝ զամենայն ուրուք զկենցաղ՝ մտացն լծակաւ կշռէր: Ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, և ոչ զնուաստսն արհամարհէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զխնամոցն իւրոց ի վերայ տարածանել զզգեստս¹⁸: - Վաղարշակը կարգում է՝ «Իրաւարարս ի տանն արքունի, իրավարարս և ի քաղաքս և յաւանս: Հրաման տայ՝ և քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել առաւել քան զեղջկաց. և զզեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. և քաղաքացեաց մի՛ կարի առ զեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ¹⁹»:

Հայաստանում, այսպիսով, կարելի է ասել, ստեղծվել էր քաղաքական արժեքային մի համակարգ, որը կարելի է բնութագրել պետականակենտրոն բառով: Պետականակենտրոն արժեքային համակարգի կրողներն էին ոչ միայն երկրի քաղաքական ընտրանին, այլ նաև, մեծ մասամբ ազատ, նույն պետականության շահառու ամբողջ բնակչությունը կամ դրա մեծագույն մասը: Եվ սա անկախությունն ապահովող, պետականության ռեսուրսի մաս կազմող հերթական կարևոր բաղադրիչն էր: Արտաշես Ա-ի բարենորոգումներից սկսած՝ պետականության հիմքում դրված հզոր լիցքերը ստեղծեցին այնպիսի պոտենցիալ, որ հնարավոր դարձավ Հայաստանի աննախադեպ քաղաքական «պայթյունը», աշխարհակալ պետության վերածվելը, տարածաշրջանային պատմության մեջ մշտապես էական դերակատարությունը, իսկ որոշակի մի շրջանում համաշխարհային պատմության ընթացքը պայմանավորող վճռորոշ գործոնի վերածվելը:

Ստեղծված յուրատեսակ պետականության ռեսուրսը Հայաստանի բնակչության ու, հատկապես, նրա քաղաքական ընտրանու պատկերացումներում ամրացնում էր «մենք»-ի և «մեր»-ի հստակ սահմանազատումը՝ «նրանցից»: Այն իր ներքին ամրութե-

46): Պարզապես «հասակ» բառը, ըստ «Նոր հայկազյան բառարանի», նման իմաստ չունի: Հաջորդ պարբերության վերջին միտքը, սրան շատ նման, ունի այսպիսի ձևակերպում. «... ամենեցուն հասարակաց հնարէր զխնամոցն իւրոց ի վերայ տարածանել զզգեստս»: Այս դեպքում էլ թարգմանությունը նույնն է՝ «ամենքի» (= «բոլորի»): Ըստ այդմ, թերևս, առաջին դեպքում բնագրում «հասակ» բառի փոխարեն եղել է «հասարակ» կամ «առ հասարակ»: Կամ էլ այն պետք է հասկանալ և թարգմանել՝ «յուրով ու մեղրով լիացրեց բոլոր տարիքի մարդկանց»:

¹⁷ Մ ո վ ս է ս Խ ո թ է ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց, Ա. ԻՂ, էջ 72:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 117–118:

յան և արտաքին սահմանների կոշտությամբ ճանաչվեց հարևանների կողմից, դարձավ հայկական պետականությունը ու նրա “բնական սահմանները” պայմանավորող անշրջանցելի մի փաստարկ նաև համաշխարհային պատմության զարգացումներն իրենց ուսերին առած երկու բևեռների՝ Հռոմեական և Պարթևական պետությունների համար:

Հայկական “պետականության ռեսուրսի” կշիռն ու սահմանային կոշտությունն արտահայտվեց մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատում կնքված պայմանագրում: Հռոմի Հայաստանի դեմ մղած դժվարին պատերազմները հաղթանակով ավարտվեցին և, Հայաստանը, կարծես թե (գեթ ըստ ժամանակակից պատմիչների նկարագրության), հայտնվեց կապիտոլյացված վիճակում²⁰: Հռոմեական կայսրությունը չգնաց Հայաստանի անկախությունը վերացնելու, պրովինցիայի վերածելու քայլին²¹, այլ հետ վերցրեց միայն Տիգրանի արտաքին նվաճումները, հայկական պետության կազմում պահպանվեց Արտաշես Ա-ի ժամանակ ձևավորված և Տիգրանի ժամանակ ամբողջացած “հայերեն խոսքով” եզրագծվող Հայկական թագավորության սահմանները: Մա Հայաստանի սահմանների վաստակված “անձեռնմխելիության” միջազգային ճանաչման փաստ էր²²՝ պայմանավորված առաջին հերթին դրանց ձեռք տալու դեպքում հետագա բարդությունների ու վտանգավորության գիտակցումով: Հայկական պետականության ռեսուրսը՝ իր էթնիկ, քաղաքական, քաղաքակրթական միատար-

²⁰ Տե՛ս նաև Ն. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 578–581:

²¹ Ըստ Արմեն Խաչիկյանի՝ Պոմպեոսն այդ քայլին չգնաց, որովհետև դա չէր համապատասխանում Հռոմի քաղաքական գործելակերպին (տե՛ս А. Хачикян. Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры. Ереван, 1999, с. 8–9).

²² Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանն այս պայմանագիրը որպես Հայաստանն այդ սահմաններով միջազգային ճանաչման ակտ է գնահատում, ասելով թե՛՝ Մեծ Հայքի տարածքն առաջին անգամ “պաշտոնապես վավերացվել է” մ. թ. ա. 66 թ.՝ 312.795 կմ/քառ. (տե՛ս Ս. Երեմյան. Հայաստանն ըստ Աշխարհացույցի, Երևան, 1963, էջ 69): Տիգրանը գնաց հաշվարկված իմաստուն քայլի՝ զիջեց “գրաված հողերն”՝ այն հիմքի միջազգային ճանաչման դիմաց, որը պիտի ապահովեր և ապահովեց հայ ժողովրդի ապագան ոչ թե նույնիսկ դարերի, այլ հազարամյակների համար: Ֆրանսիացի պատմաբան Ռենե Գրուսեի խոսքով՝ “Տիգրանը, թերագնահատված այդ մեծ տիրակալը, շատ ավելի է արժանի պատմության հիացմունքին, քան նրա ժամանակակից Միհրդատ Եվպատորը, եթե ցանկանանք նկատել, որ Միհրդատը փայլուն կերպով ինքնասպանության հասցրեց իր երկիրը, մինչդեռ Տիգրանը ապահովեց իր ժողովրդի հավերժական հարատևումը” (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 555): Պատկերավոր, բայց ճշգրիտ այս խոսքը կարելի է ընդհանրացնել ժամանակի ավելի լայն կտրվածքով՝ մի կողմից Տիգրանի փոխարեն նկատի ունենալով հայ քաղաքական միտքը հայկական պետականության տևական այս շրջանում, մյուս կողմից՝ այդ ընթացքում պատմական թատերաբեմից անհետ վերացած բազմաթիվ այլ պետություններ և ժողովուրդներ:

րությանը ու միասնականությանը, քաղաքական ընտրանու պետական գիտակցությանը, քաղաքացիական ազատ բնակչության ազգային պատվախնդրությանը, “մենք”-ի ու “մեր”-ի աշխարհագրական սահմանների հստակ պատկերացումով ու խորացած գիտակցումով դրա հետ կարող էր չհաշտվել: Այն փաստը, որ հետագա ավելի քան կես հազարամյակում պետական այդ սահմանները, ոչ մեծ կորուստներով²³, պահպանվեցին մինչև Հայաստանի երկու մասի բաժանումն ու Արշակունյաց թագավորության անկումը, արդյունք էր նույն պետականության ռեսուրսի գոյատևման, ինչը ժամանակին հնարավոր չէր եղել շրջանցել և միջազգայնորեն ամրապնդվել էր Արտաշատում կնքված պայմանագրով: Բայց նաև դրանով ամեն ինչ չավարտվեց²⁴:

²³ Արտաշատի պայմանագրով ճանաչված տարածքից մ. թ. ա. 37 թ. Հռոմի և Պարթևական կայսրության միջև պայմանագրով անջատվում ու Պարթևական պետությանն էր միանում “Միջագետք Հայոց”-ը՝ 27.600 կմ/քառ.: Մնացած 285.195 կմ/քառ.-ն ևս մի անգամ “պաշտոնապես ընդունվեց” որպես Հայաստանի տարածք 298 թ. Մծբինի 40- ամյա դաշնագրով՝ պահպանվելով մինչև մ. թ. 387 թ.՝ Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը (տե՛ս Ս. Երեմյան. նշվ. աշխ., էջ 69):

²⁴ Ս. Երեմյանի գնահատմամբ (Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուց, ապա թագավորության վերացումից հետո)՝ “Չնայած նրան, որ դադարեց Մեծ Հայքը իբրև քաղաքական հասկացություն, շարունակում էր գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը իբրև էթնիկական հասկացություն: Մինչև առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիները Մեծ Հայքի տերիտորիայի վրա շարունակում էր իր գոյությունը հայ ժողովուրդը որպես գերիշխող ազգություն (նույն տեղում, էջ 70): Այս պատմաշրջանին անդրադառնալու խնդիր չունենալով՝ միայն քաղաքական տեքստի վերածենք Ս. Երեմյանից մեջբերված պատմագիտական տարողունակ դիտարկումը. Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո էլ Մեծ Հայքում պահպանվեց պետականության ռեսուրսի հիմնական հենասյունը՝ էթնիկ, լեզվական, քաղաքակրթական միասնությունը: Պատմական պատեհությունների շրջանում այդ հիմքի վրա ստեղծվեցին նաև տարբեր կարգավիճակի պետական կազմավորումներ՝ ապահովելով “հայ ժողովրդի, որպես գերիշխող ազգության” հետագա գոյությունը նույն աշխարհագրական տարածքում: Այդ հիմքը, որպես հայկական պետականության ռեսուրս, պահպանվել էր և առկա էր մինչև XIX դարավերջերն ու XX դարասկիզբը: Հայտնի է, որ 1500-ամյա այդ շրջանում ժողովրդի ճակատագրի համար պատասխանատու, քաղաքական մտքի կրողներ և գործադրողներ են եղել նախ՝ հայ ազնվականությունն ու եկեղեցին, ազնվականության սպառումից հետո՝ միայն եկեղեցին և XIX դարավերջից, շուրջ երեք տասնամյակ՝ “հեղափոխական կուսակցությունները”: Ս. Երեմյանի խոսքով՝ “Մեծ Հայքը իբրև էթնիկ հասկացություն”-ից, կամ, մեր ձևակերպմամբ՝ հայկական պետականության ռեսուրսից XIX դարավերջում էլ դեռ մնացել էր այնքան, որ կարող էր Մեծ Հայքում նոր պետականության ստեղծման հիմք դառնալ: Այն զրոյացավ հենց այս վերջին շրջանում, երբ իրատեսական քաղաքական մտքին “հայրենասիրության” քողի

Քաղաքակրթական յուրահատկությունը և միասնականությունը

Այս ամենի բնական հետևանքն անխուսափելիորեն պիտի հանգեցնե՞ր ինքնատիպ դարձող քաղաքակրթական միասնականությունը և, այդ առումով, որոշակի գերակայությանը հարևանների նկատմամբ: Տվյալ կոնտեքստում էլ պետք է փնտրել վերևում առկախված այն հարցի պատասխանը, թե ինչպե՞ս է, որ միալեզվությունը պետականության հիմնասյուն համարող հայ քաղաքական միտքը որևէ վտանգ չի տեսել այլալեզու հոծ զանգվածներ, ընդհուպ ամբողջ ժողովուրդներ Հայաստանում վերաբնակեցումից: Ընդ որում՝ դատելով հայտնի աղբյուրների տեղեկություններից, դրանց թիվը ոչ թե տասնյակ, այլ հարյուրավոր հազարներ էին²⁵: Մինչդեռ ո՛չ օտար, ո՛չ հայկական աղբյուրները որևէ ակնարկ չունեն էթնիկ կամ ցեղային հիմքի վրա վերաբնակեցվածների ոչ միայն ընդվզումների, այլև բողոք հիշեցնող ինչ-որ փաստի մասին²⁶: Չնայած դասակարգային պայքարի, որպես պատմության առաջ մղիչ ուժի կոմունիստական գաղափարախոսության կոնցեպցիայի պարտադրանքին, նման փաստեր այդ շրջանում հնարավոր չի եղել պեղել նաև սոցիալական հիմքի վրա: Դրա բացատրություններից մեկը կարող է լինել այն փաստը, որ, ի տարբերություն դասական ստրկատիրական հասարակարգ ունեցող երկրների (Հունաստան, Հռոմ), պատերազմների հետևանքով գերեվարված ու Հայաստան վերաբնակեցվածների մի մասը որոշակի իրավունքներ էր ստանում, մի մասն էլ, թերևս, ինչ-որ ժամանակ հետո դառնում էր երկրի իրավահավասար քաղաքացի-բնակիչ՝ պետության կողմից արժանանալով նույնպիսի հոգածության²⁷: Սրան, կարծում ենք, պետք է ավելացնել մի երկրորդ հանգամանք ևս՝ հայկական քաղաքակրթական միջավայրը: Այն, ավելի բարձր լինելով, ըստ երևույթին, եղել է, այսպես ասենք, դրական իմաստով ազդեցիկ: Տարբեր տեղերից Հայաստան վերաբնակեցվածները ձուլվել են՝ ստանալով ազգային նոր ինքնություն:

Յուրահատուկ են եղել հարաբերությունները երկու անմիջական հարևանների՝ վրացիների ու ադվանների հետ, և դրա հիմքում ևս Հայաստանի քաղաքակրթական

տակ փոխարինեց, արկածախնդրական՝ ոչ քաղաքական մտածելակերպն ու գործելակերպը:

²⁵ Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 653–654:

²⁶ Միակ էթնիկ միավորը, որը որոշակի դիմադրություն է ցուցաբերել, ըստ Խորենացու, եղել է հրեական համայնքը՝ պահպանելու համար իր կրոնական առանձնահատկությունները, բայց, ի վերջո, տեղի է տվել (տե՛ս Մ ո վ ս է ս Խ ո ռ է ն ա գ ի Պատմություն Հայոց, Բ. Ը, էջ 117 և 119, Բ. ԻՂ, էջ 141–142):

²⁷ Հայաստանում ստրկատիրության և ստրուկների կարգավիճակի առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 646–652:

գերակայությունն է: Հայ-վրացական կամ հայ-ադվանական հակամարտություններ ու մրցակցություն, փաստորեն, չեն գրանցվում: Այս ժողովուրդները, որպես կանոն, ներկայանում են որպես բարեկամ ու դաշնակից, անվերապահորեն ճանաչում են իրենց նկատմամբ Հայաստանի քաղաքական լիդերությունը և ենթակա են նրա քաղաքակրթական խնամակալությանը: Հայաստանը հոգում է նրանց հոգևոր ու մշակութային կարիքները. քրիստոնեությունը Վրաստան ու Ադվանք է թափանցում Հայաստանի վրայով ու նրա օգնությամբ, Մեսրոպ Մաշտոցը V դարի սկզբին ստեղծում է ոչ միայն հայկական գիրը, այլ նաև վրացականն ու ադվանականը և դպրոցներ բացում նրանց համար: Նաև պետականություն չունենալու պայմաններում դավանաբանական հարցերում նրանք հայ եկեղեցու հետ են, իսկ նվիրապետական առումով՝ նրա կառուցվածքի մեջ: Ընդհուպ X դարում, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը Հայաստանի կաթողիկոսին դիմում է որպես «Հայոց, Վրաց և Ադվանից միահամուռ հոտի» առաջնորդ²⁸:

Ինչ վերաբերում է պետական կազմավորման նախնական փուլերում գտնվող, հիմնականում ավարառությամբ զբաղվող կովկասյան ցեղերին, նրանց պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները նույնպիսի խնդիր էին նաև Իրանի համար: Բացի նրանց ավազակային արշավանքներից նրանց կայեղությունը հայ քաղաքական միտքը տեսել է ոչ միայն ուժային հակադրման, այլ նաև վերջիններիս քաղաքակրթության աստիճանի բարձրացման և ժամանակի «միջազգային իրավունքի» դաշտ տեղափոխելու մեջ: Ալանների հերթական արշավանքներից մեկն ավարտվում է նրանով, որ Հայոց արքա Արտաշեսը ստիպում է իրեն կնության տալ ալանների արքայի դստերը: Դինաստիական ամուսնությունները միջպետական հարաբերությունների մեջ նաև պետությունների համակցության ապահովման կարևոր ապահովող գործոն էր: Շատ ավելի խոսուն և ուղղակի է Պատմահոր մի այլ վկայությունը՝ անմիջապես քաղաքակրթական լծակի օգտագործման մասին. Վաղարշակը նույն կովկասյան ցեղերի հետ պատերազմով հարցերը լուծելուց հետո, նրանց հետագա ավարառական արշավանքները կանխելու, այսօրվա տերմինով ասած, քաղաքականապես կանխատեսելի հարևան ունենալու համար՝ ձեռնարկում է հետևյալը. «Եվ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, և որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնաձիգս խորացեալս... պատուէր տալով զաւազակութիւն և զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա՝ ա-

²⁸ Տե՛ս Յ ո վ հ ա ն ու կ ա թ ո ղ ի կ ո ս ի Դ ր ա ս խ ա ն ա կ եր տ ց ո յ . Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 266:

ռաջնորդս և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօր հաստատեցէ: Եւ արձակէ զնոսս հանդերձ արամբք իմաստնովք և վերակացուօք իւրմէ՝²⁹:

Ոչ թե կողմնորոշումային, այլ իրատեսական արտաքին քաղաքականություն

Մեծ Հայքի պետականության յուրահատկության մասին Ս. Երեմյանն արձանագրում է. «Մեծ Հայքը ոչ միայն նրանով էր աչքի ընկնում, որ Հին Աշխարհի երրորդ մեծ պետությունն էր, այլև տարբերվում էր Հռոմից և Պարթևստանից մի էական գծով: Մեծ Հայքի թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր մի միաձույլ էթնիկական թագավորություն»³⁰: Ինչպես տեսանք, սա ոչ թե ձևական, այլ էական քաղաքական որակական հատկանիշների տարբերություն էր: Այս տարբերությունը Հայաստանը պահպանեց նաև աշխարհաքաղաքական հիշյալ բնեռների հաջորդների՝ Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ: «Միաձույլ էթնիկական» պետականությանը այս տիպը, որակը կամ մակարդակը, որի բաղադրիչներն են՝ նույն լեզուն, մշակութային-քաղաքակրթական միասնությունը, ընդհանուր արժեքային համակարգը և քաղաքացիական ազատ բնակչությունը (այս դեպքում, առնվազն, դրա մեծագույն մասը) բնորոշվում է «ազգ-պետություն» (կամ «ազգային պետություն») քաղաքական եզրույթով: Այսօրինակ պետական կազմավորումների առաջացման շրջանը Եվրոպայում ուշ միջնադարն է, և շարունակվել է ընդհուպ մինչև XIX դար³¹: Եթե անգամ չասենք, թե Հայաստանը նույնպիսի «ազգ-պետություն» էր արդեն շուրջ երկու հազարամյակ առաջ, ապա դժվար է նաև էական տարբերություններ նկատել Արտաշիսյան-Արշակունիների անընդհատ պետականության շրջանի և ուշ միջնադարից մինչև նոր ժամանակներում կազմավորվող «ազգ-պետությունների» հիմնական քաղաքական հիմքերի ու բնորոշիչների միջև:

²⁹ Մ ո վ ս է ս Խ ո թ ե ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց, Բ. 2, էջ 108–109: Խորենացին միայն այստեղ չէ, որ հստակ արձանագրում է Հայաստանի քաղաքակրթական գերազանցությունը հյուսիսային ժողովուրդների և ցեղերի նկատմամբ: Արտաշեսի նոր բարեկարգումների մասին նրա խոսքում իմիջայլոց ասված այսպիսի մի միտք կա. «... այլ ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղղակերութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք» (նույն տեղում, Բ. ԾԹ, էջ 188), իսկ հայտնի «Ողբի» սկսվածքում Հայաստանը համարում է հյուսիսային բոլոր ազգերի մեջ «վեհագույնը»՝ այստեղ արդեն նկատի ունենալով ավելի լայն շրջանակ. «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» (նույն տեղում, Գ. ԿԸ, էջ 358):

³⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 707:

³¹ Ընդունված է համարել, որ Եվրոպայում ազգային պետություններ սկսեցին առաջանալ 30-ամյա պատերազմների ավարտից և 1648 թ. Վեստֆալյան հաշտության պայմանագրից հետո (տե՛ս Энциклопедия ,Всемирная История», «Национальное государство» հոդվածը /w.histrf.ru/articles/ article/show/natsionalnoie_gosudarstvo):

Վստահաբար, հենց սա է եղել այն կարևոր առանձնահատկությունը, որը և պայմանավորել է հայկական պետականության կենսունակությունն ու տնականությունը, համաշխարհային պատմության մեջ խաղացած դերը:

Երկրի անվտանգության ապահովման, խաղաղության պահպանման, ըստ հնարավորության, ինչու չէ, նաև սահմանների ընդարձակման խնդիր ունեցող արտաքին քաղաքականությունը չէր կարող չհամապատասխանել պետության բնույթին, բովանդակությանը և հնարավորություններին: Իսկ դա այլ բան չէր կարող լինել, քան ժամանակի բնեացված աշխարհում, դարձյալ այսօրվա հասկացությամբ ասած, “անվտանգության համակարգերից” որևէ մեկին անդամագրվելը, հարելը՝ եթե անվտանգության իմաստով ինքնաբավ չես կամ ինքնդ չես անվտանգության համակարգերից մեկի առանցքը կամ բնեռը: Հայաստանն այս ընթացքում ապահովության առումով եղել էր և՛ ինքնաբավ, և՛ անվտանգության համակարգի առանցք կամ բնեռ՝ ուրիշների համար, և՛ անվտանգության այլ համակարգերի մաս՝ կամավոր թե պարտադրված: Երրորդ դեպքում, բնականաբար, պետք էր վճարել՝ սուվերենության որոշակի սահմանափակմամբ կամ հարկատվությամբ (այդպես է անգամ արդի աշխարհում): Ավելի քան բնական է, որ երկրի քաղաքական ընտրանին կարող էր ունենալ այս կամ այն անվտանգության համակարգը գերադասելու իր պատկերացումները: Եվ, ինչպես այս կամ այն պետության հետ դաշնակցելը, այնպես էլ տարբեր պատկերացումներ ունենալը բոլորովին այլ բան է, քան արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը:

Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը և պետական կարգավիճակը պահպանվեց ոչ միայն մ. թ. ա. 66 թ. Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքված միջազգային պայմանագրի իրավական ուժով, այլև դրա հիմքում եղած պետականության ռեսուրսի, պետականակենտրոն արժեքային համակարգի ու դրան համապատասխան իրականացված արտաքին քաղաքականության շնորհիվ: Կարգավիճակի առումով այն ոչ մի կերպ չհամակերպվեց հռոմեական կայսրության պրովինցիա դառնալու փորձերին, չհանդուրժեց Հռոմի կամ Պարթևական պետության կողմից առանձին կամ համատեղ նշանակված այն գահակալներին, որոց գործունեությունը չէր բխում անկախ պետականության կամ կուտակված պետականության ռեսուրսի, երկրի շահերի տրամաբանությունից³²: Հայաստանը Տիգրանի թագավորության վերջին շրջանում ու նրա հաջորդների օրոք եթե այլևս համաշխարհային պատմության ընթացքը պայմանավորող վճռորոշ ուժ չէր, սակայն, շարունակելով ամբողջությամբ պահպանել իր հզոր պետականության ռեսուրսը ու դրան համարժեք արտաքին քաղաքականությունը, որպես ինքուրույն գործոն, վճռական նշանակություն է ունեցել հա-

³² Թերևս, իրոք, մ. թ. ա. I դարում ապրած հռոմեացի բանաստեղծի՝ “Կամուրջներ չհանդուրժող Երասխ” տողը փոխաբերական, քաղաքական իմաստ ունի:

մաշխարհային պատմությունը կերտող Հռոմեական և Պարթևական կայսրությունների հարաբերություններում ու մրցակցությունում: Պատահական չէ, որ 298 թ. Մծբինի պայմանագրով վերահաստատվեց Մեծ Հայքի միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների անձեռնմխելիությունը, որը, ըստ էության, մնաց մինչև Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը: Հետագա շրջանում էլ, որպես երրորդ «խաղացող», Հայաստանի դիրքորոշումը հոգուտ մեկի կամ մյուսի, նույնպիսի վճռական նշանակություն է ունեցել Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հակամարտություններում³³:

Արտաքին քաղաքականությունն ածանցվում է պետականության ռեսուրսից, բնույթից, քաղաքական արժեհամակարգից: Ինչպես արևելյան ու արևմտյան հզոր հարևանների, այնպես էլ կովկասյան ժողովուրդների ու պետությունների հետ Հայաստանի հարաբերությունների և արտաքին քաղաքականության ամենակարևոր բնորոշիչը եղել է առկա հնարավորություններից բխող, պետականակենտրոն արժեքային համակարգով թելադրված իրատեսական քաղաքականության սկզբունքը: Միայն այդ կեպ էր հնարավոր պահպանել, գեներացնել ու հզորացնել պետականության ժառանգված ռեսուրսը, դրա արդյունավետ կառավարմամբ ապահովել հայկական պետականության ավելի քան 600-ամյա անընդհատ գոյությունը և միջազգային դերակատարությունը: Ուստի՝ պատմագիտության մեջ տարածված այն տեսակետը, թե արդեն Տիգրան Մեծից հետո Հայկական պետության արտաքին քաղաքականությունը դառնում է «կողմնորոշումային», կարծում ենք, վերանայման, վերազնահատման կարիք ունի: Հայաստանի փոփոխվող կարճաժամկետ կամ երկարաժամկետ դաշնակցությունն այս կամ այն կողմի հետ (անկախ դրանց կամավոր կամ հարկադրված լինելուց) ոչ թե պետականագուրկ ազգերին բնորոշ «կողմնորոշումներ» են, այլ բարձրակարգ պետական համակարգ ունեցող երկրին վայել, սեփական շահերի գիտացումով և իրատես քաղաքականությամբ պայմանավորված, աշխարհում առկա այս կամ այն «անվտանգության համակարգն» ընտրելու արտաքին քաղաքական հաշվարկված քայլեր են: Եվ այս մեկնակետով պետք է գնահատել ու բացատրել ոչ միայն Արտաշիսյան հարստության, այլև Հայաստանում Արշակունիների գահակալության ողջ շրջանի արտաքին քաղաքականությունը: Ավելին՝ որ-

³³ Բուզանդի Պատմությամբ ավանդված է սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի պատասխանը Պարսից Շապուհ թագավորի հոխորտանքին. «...մինչ ես Վասակ էի, ես սկայ էի. մի ոտնս ի միոյ լերին կայր, և միւս ոտնս ի միոյ լերին կայր. յորժամ յաջ ոտնս յենուի, գաջ լեառն ընդ գետին տանէի. յորժամ ի ձախ ոտնն յենուի, զձախ լեառն ընդ գետին տանէի ... Լերինքն երկուք մի դու էիր, և մի թագաւորն Յունաց» (Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1933, Դ. ԾՂ, էջ 175): Այս գեղեցիկ պատումը, ըստ էության, ավելի քան կեսհազարամյա քաղաքական իրողության վիպական արտացոլումն է:

պես հայ քաղաքական մտքի հատկանիշ, այն պետք է նկատի ունենալ նաև հետագա դարերի համար:

Աշոտ Սարգսյան – պ. գ. թ., Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ V–X դդ. պատմագրություն, հայ քաղաքական մտքի, Ղարաբաղյան շարժման պատմություն: Հեղինակ է 4 մենագրության և 12 հոդվածի: ashot.sargssyan@gmail.com

REFERENCES

- A. **Xachikjan**. Armenija v sfere mezhdunarodnoj politiki nakanune i v nachale nashej ery. Jerjevan, 1999 (In Russian).
Enciklopedija “Vsemirnaja Istorija”, “Nacionalnoe gosudarstvo”
/w.histrf.ru/articles/article/show/natsionalnoe_gosudarstvo (In Russian).
- G. **Sargsyan**. Mer oreri im Bkalbumner. “Hayastani Hanrapetutyun”, 14.VIII-15. VIII. 1992 (In Armenian).
Hay dzoghovrdi patmutyun, h. 1, Yerevan, 1971; h. 2, Yerevan, 1984 (In Armenian).
- H. **Manandyan**. Tigran Mecb yev HromO, Yerker, h. A, Yerevan, 1997 (In Armenian).
- Movses Xorenaci**. Patmutivn Hayoc, qnnakan bnagirS yev neracutivnՅ M. Abeghyani yev S. Yarativneani, nmanahanutivn, IracumnerO A. B. Sargseani, Yerevan, 1991(In Armenian).
- Movses Xorenaci**. Hayoc patmutyun, ashxarhabar targm., nerac. yev canot. St. Malxasyani, Yerevan, 1990 (In Grabar).
- Pavstosi Buzandacvoy Patmutivn Hayoc i chors dprutivns, Venetik, 1933 (In Grabar).
- S. **Yeremyan**. Hayastann 8st Ashxarhacuyci, Yerevan, 1963 (In Armenian). Yovhanu katoghikosi Drasxanakertcoy Patmutivn Hayoc, Tiflis, 1912 (In Grabar).

РЕСУРС ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ – ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ (II в. до н. э. – IV в. н. э.)

АШОТ САРГСЯН

Резюме

Ключевые слова: политическая мысль, политическая ориентация, этническая однородность, государственность, прагматическая политика, цивилизационное единство, политическая система ценностей, Мовсес Хоренаци, национальное государство, ресурс государственности.

В последний период правления Тиграна Великого, включая период царствования Аршакидов (II в. до н. э. – IV в. н. э.), внешняя политика Армении определялась понятием

“политическая ориентация”, политическим термином, подразумевающим постоянность, окончательность.

Изучение периода царствования Арташесидов–Аршакидов с политической точки зрения выявляет сформировавшийся ресурс государственности Армении со следующими компонентами: а) этническая однородность; б) сформировавшиеся государственные структуры; в) многочисленное свободное гражданское население, находящееся под материальным попечением государства и под его правовой защитой; г) цивилизационное единство. Все эти компоненты составили ресурс государственности Армении, создали систему, нацеленную на централизованное государство и превратили Армению в своеобразное “национальное государство”.

Этот ресурс государственности мог быть создан, сохранен и мог выжить только в условиях существования прагматического политического мышления, которое воплощало в жизнь только интересы своей страны. Лишь таким образом можно было обеспечить долговременное существование этого государства и ту решающую роль, которую оно сыграло в геополитических процессах в течение более половины тысячелетия.

Внешняя политика является производной от ресурса государственности, типа государства, от политической системы ценностей. Переменчивые краткосрочные и долгосрочные союзнические отношения с той или иной стороной (независимо от того, было ли это союзничество добровольным или принудительным) во время правления Арташесидов–Аршакидов не являлись “ориентациями”, свойственными для наций, лишенных государственности, а выверенными политическими шагами, которые были присущи стране, имеющей развитую государственную структуру, осознающей свои интересы и обуславливающей выбор существующей в мире той или иной системы безопасности прагматической политикой. Именно с этой точки зрения необходимо рассматривать и объяснять внешнюю политику не только периода царствования династии Арташесидов, но и периода царствования Аршакидов в Армении.

Ашот Саргсян – к. и. н., старший научный сотрудник Матенадарана им. М. Маштоца. Научные интересы: историография V–X веков, история армянской политической мысли, Карабахского движения. Автор 4 монографий и 12 статей. ashot.sargssyan@gmail.com

STATEHOOD CAPACITY AND VALUE SYSTEM AS DETERMINING FACTORS IN
FOREIGN POLICY
(II c. BC – IV c. AD)

ASHOT SARGSYAN

S u m m a r y

Key words: political thought, political orientation, ethnic homogeneity, statehood, pragmatic politics, civilizational unity, political value system, Movses Khorenatsi, nation-state, unitary state, state resource.

The foreign policy of Armenia since the latter part of the reign of Tigran the Great, and including the period of the Arshakuni (Arshakid) dynasty (II c. BC – IV c. AD), has been analyzed in the historiographic literature through the lens of the concept of “political orientation” – a term which presupposes permanence and finality.

The examination of the Artaxiad-Arshakuni period from a political perspective demonstrates the following elements, which generate Armenia’s capacity for statehood: 1) ethnic homogeneity, 2) refined structures of governance, 3) a sizeable population of free citizens, who enjoyed the state’s material care and legal protection, 4) civilizational unity. These elements made up the capacity for statehood and engendered a state-centric political value system, which made Armenia a unique “nation-state.”

This state capacity could be created and maintained only in the presence of pragmatic politics, which was the precondition for the longevity of that state and the crucial role it played in important geopolitical processes for more than half a millennium.

Foreign policy is a function of the state’s resources, nature, and political values. In the Artaxiad-Arshakid period Armenia’s shifting short-term or long-term alliances with this or that state (regardless of whether it was forced or voluntary) is not an evidence for “orientations” characteristic of stateless nations, but rather calculated foreign policy decisions fitting a state with a sophisticated system of governance, a state, which could opt for this or that “security system” based on realism and a clear understanding of its interests. From this very point of view, it is necessary to consider and explain the foreign policy not only of the period of the reign of the Artaxiad dynasty, but also of the period of the reign of the Arshakids in Armenia.

Ashot Sargsyan – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher at M. Mashtots Matenadaran. Scientific interests: historiography of the V–X cc, History of Armenian Political Thought, History of the Karabakh Movement. Author of 4 monographs, 12 scientific articles. ashot.sargssyan@gmail.com